

KAI KURIE TEISĖS MARKSISTINĖS TEORIJOS KLAUSIMAI

Atrodytų, kad teisės sfera yra pakankamai aiški: tai įstatymai, jų kodeksai ir straipsniai, kurių laikytis priverčia valstybė. Tačiau, sankcionuodama teisės normų vykdymą, valstybė nenusako jų turinio. Kas gi tada nulemia teisės normų turinį ir kodėl tas turinys kinta? Vienos teorijos teisinės normas kildina iš dievo, kitos — iš papročių, dar kitos — iš žmogaus prigimties arba gamtos dėsnių.

Daugelis sociologų ir filosofų teigė, kad įstatymų tvirtumas priklauso nuo to, kiek jų sistemos yra teoriškai pagrįdžiamos. Todėl veikiančiąją teisę, arba įstatymus, jie skyrė nuo teorinių pažiūrų, arba, kaip kartais sakoma, nuo teisės filosofijos.

Tik pozityvistinė sociologija tokį skyrimą paverčia diskusijų objektu. Pasitikėdama tik tuo, kas „tikslu“, „akivaizdu“, kas paremta empiriniais faktais bei verifikuotais sprendimais, ji labai kritiškai žiūri į bet kokias vertinamąsias sąvokas. Siekdamas tikslumo ir mėgindamos paaiškinti naujus socialinius reiškinius, pozityvistinės teorijos vystėsi teisinio, arba analitinio, ir sociologinio pozityvizmo kryptimis.

Analitinis pozityvizmas teisinės normas bando nustatyti loginės dedukcijos keliu. Jis reikalauja, kad veikiančioji teisė atsisakytų bet kokių politinių, etinių vertinimų. Teisės moksle neturi būti jokių samprotavimų apie teisės gerumą ar blogumą. Jo uždavinys aprašyti, klasifikuoti teisinės normas ir sudaryti logiškai neprieštaringas jų sistemas. Objektas — pozityviai veikianti teisė. Bet koks atitrūkimas nuo jos yra žalingas teisės mokslui¹.

Toks pažiūris, be abejo, turi racionalų pamatą. Teisės normos iki tam tikro laipsnio yra pastovios ir savarankiškos. Jų pastovumą apsprendžia dalinis istorinių situacijų pasikartojimas. Tačiau, kai teisinės normos atplėšiamos nuo jas sąlygojančių veiksnių, jos pavirsta visiškai savarankiškoms vertybėmis.

Teisinis formalizmas tam tikro istorinio etapo teisėtvarką laiko savaime suprantamu dalyku. Jis nepaaiškina, kodėl socialiniai sukrėtimai

¹ H. Kelzen, *General Theory of Law and State*, Cambridge, 1945, p. 516.

gali panaikinti tos epochos teisėtvarką. Tai bandė aiškinti empirinio, pragmatinio pozityvizmo atstovai. Anot jų, teisę apsprendžia įvairūs socialiniai ir psichiniai veiksniai. Kai kurie pragmatistai teisinės normas iš viso laiko mistika. Teisės specialistas turįs tirti ne teisės mokslo objektą, o faktišką teisės poveikį žmonių gyvenimui. Kartais teisę kuria teisėjas, kuriam įstatymas yra tik vienas iš teisės šaltinių. Kartu jis turįs remtis precedentais, papročiais, savo intuicija ir pan. dalykais.

Teisinis pozityvizmas (arba normatyvizmas) K. Markso teisės teoriją priskiria prie prigimtinės teisės teorijų, nes čia veikiančios teisės šaltinių ieškoma už jos ribų². Sociologistų manymu, K. Marksas ėjo teisingu keliu. Tačiau, anot jų, pernelyg daug dėmesio skirdamas ekonominiam veiksmui ir ignoruodamas daugelį kitų faktorių (šalies papročius, nacionalines ypatybes, žmogaus psichiką, socialines teorijas ir t. t.), jis „sustojo pusiaukelėje“³.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad K. Marksas teisę supranta dvejopai. „Kapitalo“ III tome jis rašo, kad teisinės formos yra išpareigojimai, kuriuos vykdyti priverčia valstybė. Taigi, akcentuojamas normatyvinis teisės pobūdis. Tuo tarpu to paties veikalo I tome, kalbėdamas apie mainus, K. Marksas sako, kad teisinio santykio forma „yra sutartis,— vis vien, ar ji įstatymo patvirtinta ar ne...“⁴ Jei teisiniai santykiai gali egzistuoti iki įstatymo ir už įstatymo, tai įstatymo ir apskritai teisės sutapatinti negalima. Tačiau šios išvados viena kitai neprieštarauja. Pirmuoju atveju K. Marksas kalba apie teisę, kaip tam tikrus įstatymus, kurie skiriasi nuo kitų visuomenės gyvenimo normų (pvz., moralės) tuo, kad jie turi išorinės sankcijos elementų. Antruoju atveju jis nurodo tą aplinkybę, kuri sąlygoja išorinę prievartą ir ją papildo, t. y. teisinės pažiūros: Jis nurodo, kad įstatymai nėra grynai savavališki ir kad jie patys dar negali nustatyti visuomeninių santykių normų. Tokio požiūrio jokiū būdu negalima tapatinti su prigimtinės teisės teorija. Pastarosios šalininkai apeliuoja į abstraktų gėrį, žmogaus prigimtį ir pan., t. y. ieško pastovaus teisingumo pagrindo, K. Marksas gi aiškina tas istoriškai kintančias sąlygas, nuo kurių priklauso gėrio, teisingumo supratimas. Teisės principai čia ne abstraktūs idealai, bet visuomenės vystymosi sąlygotos kintančios idėjos.

Atskleisdama teisės ryšį su ekonomine visuomenės struktūra, arba, tiksliau sakant, su tam tikra gamybinių jėgų išsivystymo pakopa, marksistinė teorija, kaip jau buvo minėta, „peržengia“ teisės ribas. Bet, prie-

² H. Kelzen, *The Communist Theory of Law*, London, 1955, ch. I.

³ W. Friedman, *Legal Theory*, N. Y., 1967, p. 72, 79, 367, 368.

⁴ K. Marksas, *Kapitalas*, t. I., V., 1957, p. 82; t. III, V., 1959, p. 307.

šingai vulgariajam materializmui, ji neaiškina teisės specifikos vien tik ekonominiu būtinumu.

Klasinėje visuomenėje ekonominiai santykiai pasireiškia pirmiausia juridine forma, bet iš to neplaukia išvada, kad teisė apsiriboja vien ekonominių santykių reguliavimu. Su ekonominiais santykiais glaudžiai susijusi tik civilinė teisė. Kitose teisės srityse tas ryšys susekamas tik per tarpines grandis.

Kapitalizmo vystymasis ir buržuazinės revoliucijos parodė teisės savarankiškumo ribas. Tačiau vien kapitalistinių gamybinių santykių analizė negalėjo paaiškinti visų imanentinių teisės ryšių su ekonomika. Liko nesuprantama, kodėl gamybos priemonių turėjimas yra laikomas „privatiniu“ žmogaus santykiu su daiktais, bet ne visuomeniniu santykiu.

Vadindamas teisę formalia ekonomikos išraiška, K. Marksas parodo ne vien tai, kad klasiniai gamybiniai santykiai neišvengiamai pasireiškia teisiniu pavidalu, bet ir tai, kad šie santykiai negali išsilaikyti be ideologijos. Ekonominis teisės turinys neegzistuoja be ideologinės formos; vieną nuo kito juos gali atskirti tik mokslinė abstrakcija. Todėl teisės problemos negalima išspręsti, atsiejus ją nuo ideologinio proceso.

Gamybinių santykių kitimas yra objektyvi būtinybė. Kad ta būtinybė taptų žmogaus valios motyvu, ji turi būti išsąmoninta teisingumo normos pavidalu. Antra vertus, visuomenė jos santykių su gamta pozitūriai yra vieningas kolektyvas. Šis vieningumas apsprendžia socialinio teisingumo supratimą: teisinga laikoma tai, kas remiasi visiems priimtiniu, bendiu pagrindu, kurio atžvilgiu galima sulyginti visus visuomenės narius. Gamybinėje sferoje tokio bendrumo rasti negalima, nes klasinės visuomenės gamybinių jėgų išsivystymo lygis neleidžia vienodai patenkinti visų žmonių poreikių. Jis surandamas idėjų srityje ir panaudojamas individo valiai pajungti. Susidaro iliuzija, kad ekonominės santvarkos priežastis yra teisinė santvarka ir ją atitinkanti sąmonė. Ideologinis procesas paslepia objektyvias socialinių klasių susidarymo priežastis. Todėl, remiantis viešpataujančių klasių ideologija, neįmanoma objektyviai išanalizuoti visuomenės struktūros ir jos „bendrumo“ formų.

Tokie ideologiniai bruožai kapitalizmui būdingi taip pat, kaip ir bet kokiai kitai klasei visuomenei. Tik čia vietoj lygybės prieš dievą propaguojama lygybės prieš įstatymus idėja. Teisinė žmonių lygybė — kertinis buržuazinės ideologijos akmuo.

Buržuazinę ideologiją K. Marksas analizuoja dvejopai. Pirma, nurodydamas prieštaravimą tarp buržuazinės teisinės lygybės ir materialinės nelygybės, jis atskiria materialinius žmonių santykius nuo jų ideologinio apvalkalo. Antra, derindamas loginį tyrimo būdą su istoriniu, jis mėgina nustatyti, kurioje visuomenės vystymosi pakopoje visuomeninių

santykių teisinė forma ima skirtis nuo jų ekonominio turinio. Tačiau vėliau marksistinė literatūra neatkreipė pakankamai dėmesio į K. Markso pastangas atskleisti teisės, kaip lygybės matą, kilmę.

Yrant pirmykštei bendruomenei, bendravimas tarp žmonių įgauna produktų mainų formą. Kartu atsiranda nuosavybės supratimas, nuosavybės teisė. Daiktas pasidaro mainų objektu tik kaip jo turėtojo nuosavybė, kurią galima perleisti kitam asmeniui. Kitaip mainai nebūtų galimi. Kadangi pirmaisiais mainų objektais tampa daiktai, pagaminti savo darbu ir savo priemonėmis, tai ir nuosavybės teisė atsiranda natūraliai. Kai mainais nuosavybės teisė perleidžiama kitam asmeniui, ji atitrūksta nuo savo natūralaus pagrindo ir virsta abstrakčia teise į daiktą. Išsivysčius mainams, užtenka įrodyti šios teisės turėjimą, kad būtų galima daiktu naudotis. Pasidaro visiškai nesvarbu, kieno tas daiktas pagamintas. Kai nuosavybės objektu tampa gamybos priemonės, jos turėtojui suteikia galimybę savintis svetimo darbo produktus. Tačiau ši nuosavybės teisės funkcija ilgai lieka nepastebėta. Kadangi mainai yra natūrali visuomenės egzistavimo sąlyga, tai ir nuosavybė laikoma natūralia žmogaus teise. Nuosavybės teisė žmonių galvose atrodo kaip individų santykis su daiktais. Teisės teoretikai tokį požiūrį laiko savaimė suprantamu. „Nuosavybės teisė,— rašė P. Žiraras,— yra gryniausia daiktinė teisė; ji yra platesnė ir senesnė už visas kitas daiktines teises. Ji yra pilna ir išimtiną asmens viešpatavimo galia bet kuriam daiktui“⁵. Visuomeninis nuosavybės pobūdis, jos klasinis turinys prekinio fetišizmo sąlygomis lieka nepastebėtas. Jei tenkinamasi vien teisinių normų analize, nuosavybės teisės abstraktumas paslepia teisės ryšį su ekonominiais procesais.

Paprasčiausius teisinius santykius K. Marksas sieja su tokiu privačios nuosavybės išsivystymo laipsniu, kai ši dar nebuvo atsiskyrusi nuo paprasto bendruomeninio valdymo. Todėl, anot jo, „Hegelis teisingai pradeda teisės filosofiją nuo valdymo, kaip paprasčiausio teisinio subjekto santykio“⁶.

K. Marksas visiškai aiškiai skiria valdymą, kaip paprastą turėjimą, nuo valdymo, kaip atskirų šeimų, grupių santykio su gimininiu bendrumu⁷. Pastarasis santykis paverčia valdymą teisiniu dalyku,— tai viena, o antra, parodo, kad valdymas nesutampa su nuosavybe.

Dviejų valdymo momentų atskleidimas padeda suvokti ryšį tarp pirmykščio gentinio bendrumo ir privatinės nuosavybės. Paaikškėja, kad

⁵ P. F. Girard, *Romėnų teisė*, t. I, Kaunas, 1931, p. 334.

⁶ K. Маркс и Ф. Энгельс, *Соч.*, т. 12, стр. 728.

⁷ „Galima išvaizduoti pavienį laukinį valdantį. Bet tuomet valdymas nėra teisinis santykis“ (Ten pat., p. 728).

pirmųjų šeimų, išsiskyrusių iš bendruomenės kolektyvo, teisė į daiktus buvo ne tik grynai subjektyvi teisė, bet ir visuomenės sankcija, visuomenės leidimas valdyti. Šis leidimas turėjo ne tik abstraktaus moralinio sutikimo, bet ir praktiškų priemonių pobūdį (leidimas laikinai naudotis bendruomenės žeme, jos gražinimas po derliaus nuėmimo ir pan.). Išplitus mainams, visuomeniniai santykiai ilgainiui įgavo daiktinių santykių formą.

Vadinasi, ta svarbiausioji tarpinė grandis, kuri padeda nuosavybės teisei susieti su jos ekonominiu turiniu, yra mainai. Mainų išsivystymas sąlygoja teisinių santykių išgalėjimą ir šių santykių objektyvizaciją žmonių sąmonėje. Vietoj betarpiškų žmonių santykių atsiranda „daiktiški“ santykiai. Kadangi klasinės visuomenės sąlygomis žmonių santykiai yra klasinio viešpatavimo, prievartos santykiai, tai mainų ir teisės išgalėjimą žmonės laiko šių santykių naikinimu. Teisė vis daugiau atlieka lygybės mato, t. y. ideologijos vaidmenį.

Feodaliniiais laikais teisiniai santykiai nėra visa apimantys. Daiktišką žmonių priklausomybę čia dar dengia asmenišką priklausomybės šydas. „Mainai“ čia dažnai turi karų, t. y. prievartos, formą. Baudžiauninko pagaminto papildomo produkto pasisavinimas dar nesudaro ekvivalentiškų mainų regimybės. Kadangi baudžiauninkas naudojimuisi gauna nedidelį dirbamos žemės sklypą, tai jis yra šioks toks gamybos priemonių savininkas ir turi tam tikrą ekonominį savarankiškumą. Tuo buvo grindžiamos valstiečių prievolės feodalui, bet, kad valstiečiai būtų priversti vykdyti tas prievoles, jie turėjo būti teisiškai pririšti prie žemės ir jos savininko-feodalo. „Jeigu dvarininkas,—rašė V. Leninas,—neturėtų tiesioginės valdžios į valstiečio asmenį, tai jis negalėtų priversti, kad jam dirbtų žmogus, kuriam suteikta žemė ir kuris ūkininkauja savo ūkyje“⁸. Vadinasi, visuomenės nariai čia skiriasi ne tik ekonomine, bet ir teisine padėtimi. Teisinis asmuo yra ne paprastas subjektas, bet privileijuotas asmuo. Privilegija yra teisinė forma, ir todėl visus feodalines visuomenės narius galima laikyti potencialiais privilegijų turėtojais.

Žinoma, šios privilegijos labai skiriasi savo kiekybe ir kokybe. Dėl privilegijų nevienodumo gamybiniai santykiai, būdami teisiniai, kartu turi ir tiesioginės prievartos formą. Kad teisė pavirstų lygia teise, būtina tokia gamyba ir mainai, kurie naikintų privilegijas.

Tai įvyksta tada, kai pradedama mainyti darbo jėgą, kai tiesioginė prievarta darosi nebereikalinga gamybiniais santykiams įtvirtinti ir mainai tampa visuotine produktų paskirstymo forma. Kadangi kapitalis-

⁸ V. Leninas, Raštai, t. 3, p. 158—159.

tinė teisė į svetimą darbą taip pat paremta ekvivalentų keitimu, tai samdos sutartis teisinius santykius labiausiai atskiria nuo ekonominių.

Tiek teisė, tiek ir mainai, sąlygoja teisės pasikeitimus, nėra savivalės dalykas. Mainai yra tam tikras gamintojų ryšys, kuris susidaro, paskirstant produktus. Ryšio pobūdis priklauso nuo gamybos išsivystymo. Mainų turinį visų pirma sąlygoja visuomeninio darbo pasidalijimo laipsnis. „Skirtingos darbo pasidalijimo vystymosi pakopos,— rašė K. Marksas,— yra kartu ir skirtingos nuosavybės formos, t. y. kiekviena darbo pasidalijimo pakopa apsprendžia taip pat ir individų tarpusavio santykius, pagal jų santykį su darbo medžiaga, įrankiais ir produktais“⁹.

Darbo pasidalijimas savo ruožtu priklauso nuo gamybinių jėgų išsivystymo lygio. Atskleidus šias priklausomybes, paaiškėja, kodėl baudžiauninkas virsta darbininku, cecho meistras atsisako rankų darbo ir tampa kapitalistu ir pan.

Kapitalistinės nuosavybės teisė formuojasi kaip prigimtinė teisė, t. y. kaip subjektyvi teisė, išplaukianti iš žmogaus prigimties. Nuosavybė siejama su individo darbštumu, gabumais ir panašiomis jo savybėmis. Toks požiūris turi realų pagrindą: kapitalo viešpatavimas dėl darbininkų kooperavimo tampa būtina gamybos sąlyga, o kapitalisto nurodymai gamyboje darosi taip pat reikalingi, kaip, K. Markso žodžiais tariant, generolo komandos mūšio lauke.

Tačiau prigimtinės žmogaus teisės koncepcija išsilaiko tol, kol išryškėja visuomeninė gamybos priemonių ir pačios gamybos prigimtis. Gamybos priemonių koncentracija, savininko atitrūkimas nuo gamybos ir virtimas kuponų karpytoju suardo tą pagrindą, kuriuo rėmėsi prigimtinės teisės koncepcija. Todėl pastaruoju metu privatinė nuosavybė ginama, ne tik remiantis žmogaus prigimtimi, bet ir socialine nuosavybės funkcija. Pabrėžiama, kad privatinė nuosavybė teikia naudą ne tik savininkams, bet ir visai visuomenei. Savininkas dalyvauja gamybinėje veikloje, kontrolėje ir valdyme.

Tačiau pripažinus, kad nuosavybė gali būti pateisinama tiek, kiek ji atlieka socialinę funkciją, tenka pripažinti ir visuomenės teisę apriboti ją tais atvejais, kai ji tampa pažangos stabdžiu. Ekonominiai procesai verčia žengti ir šį žingsnį.

Didėjant gamybos koncentracijai ir mažėjant konkurencijos vaidmeniui, atskirų monopolijų galia darosi nekontroliuojama. Tenka ieškoti naujų priemonių ekonominio gyvenimo pusiausvyrai išsaugoti. Be to, kraštutinis individualizmas produktų paskirstyme, pasireiškia atskiro darbininko samdos sutartimi su kapitalistu, taip pat pradėjo prieštarauti

⁹ K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 3, стр. 20.

socialinių pakitimų logikai. Dėl visų šių priežasčių į ekonominių santykių sritį ima kištis valstybė. Kišimosi būdai esti įvairūs: antitrestiniai įstatymai, atskirų pramonės šakų nacionalizacija, teisė rinkti mokesčius, bandymai finansinės politikos pagalba reguliuoti ekonominius procesus bei socialinius konfliktus. Apribojimais siekiama išgelbėti privatinės nuosavybės institutą. Todėl sociologas V. Fridmanas ir tvirtina, kad dabartinėje kapitalistinėje visuomenėje privačios gamybinės veiklos teisė yra „tik vienas iš alternatyvių ekonominio aktyvumo metodų ir visur ji siejama su įvairaus laipsnio vieša kontrole“¹⁰.

Milžiniškos kapitalistinės koncentracijos laikais teisinį produktų pasisavinimo titulą padeda išsaugoti ne tik faktiškas privatinės nuosavybės apribojimas, lankstesni produktų pasisavinimo būdai, bet ir teisinių principų abstraktumas. Kadangi santykiai tarp atskirų nuosavybės formų (monopolinės, monopolinės ir valstybinės, individualios) reiškiasi prekių mainais, tai visas juridinio asmens teises, kurias anksčiau turėjo atskiras savininkas, dabar perima monopolijos, valstybė ar kiti susivienijimai. Taip išplėtus juridinio asmens sąvoką, buržuazinė teisė (tame tarpe ir privatinės nuosavybės teisė) ir toliau laikoma esmine žmogaus teise.

Ekonominių procesų analizė padeda paaiškinti ir valstybinės teisės klausimus. Dažnai valstybė laikoma šalia visuomenės esančia jėga. Tačiau K. Markso požiūriu valstybė yra ne tik išorinė jėga, bet ir būtina klasinės visuomenės organizacijos forma. Vadinasi, valstybės santykis su ekonomika, o kartais ir valdymo formos (anot V. Lenino, demokratinė respublika yra geriausia buržuazijos politinio valdymo forma), priklauso nuo gamybinių jėgų išsivystymo laipsnio. Nuo gamybinių jėgų išsivystymo priklauso ekonomikos ir politikos persipynimas feodalizmo epochoje, privataus ir politinio intereso atsiskyrimas klasikiniame kapitalizmo sąlygomis, padidėjusi valstybės intervencija į ekonomikos sritį šiuolaikinėse kapitalistinėse valstybėse ir panašūs reiškiniai. Dėl to, sprendžiant valstybinės teisės klausimus, būtina tirti ir ekonominius procesus.

Privatūs santykiai iš dalies atsispindi ir proceso bei baudžiamojoje teisėje. Nors civilinės, administracinės, valstybinės ir kitų teisės sričių santykiai su ekonomine struktūra nėra vienodai glaudūs, bet visa teisių sistema galų gale remiasi nuosavybės teise.

¹⁰ W. Friedman, *Legal Theory*, p. 411.